

TÜRK DİL VE DİYALEKTLERİNİN YENİ BİR TASNİFİ TALÂT TEKİN*

Türk dil ve diyalektlerinin tasnifi sorunu, Türk dil biliminin bugüne kadar doyurucu ve kandırıcı bir şekilde çözümlenmemiş ve aydınlığa kavuşturulmamış sorunlarından biri, belki de birincisi ve en önemlisidir. Geçen yüzyılın başlarından son zamanlara kadar yapılmış olan yirmiyi aşkın tasnif denemesi, aralarında başarılı olanları bulunmakla birlikte, genellikle karışık, çelişkili, eksik ve hatalı olup ihtiyaca cevap vermekten uzaktır. Son yıllarda İran'da arkaik özellikler gösteren bir Türk dilinin, Halaççanın, keşfedilmiş olması işi büs-bütün karıştırmış, Türk dil ve diyalektlerinin yeniden tasnif edilmesini, hiç değilse yürürlükte olan tasniflerin bir kez daha gözden geçirilmesini zorunlu kılmıştır.

Bugünkü Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tasnifine girişmeden önce şimdikiye kadar yapılmış tasnif denemelerinin bir tenkidini yapmak, kusurlu ve başarılı taraflarını belirtmek yerinde olacaktır. XIX. yüzyıl başlarında son yıllara kadar yapılmış yirmi küsur tasnif denemesi beş grupta incelenebilir:

- A. Radloff'a kadarki tasnif denemeleri;
- B. Radloff'un tasnif denemesi;
- C. Samoyloviç'e kadarki tasnif denemeleri;
- D. Samoyloviç'in tasnif denemesi;
- E. Samoyloviç'ten sonraki denemeler.

A. RADLOFF'A KADARKİ TASNİF DENEMELERİ

Türk dil diyalektleri Radloff'a kadar sırasıyla Adelung (1806), Klaproth (1823), Balbi (1826), Palmblad (1827), Hammer (1836) ve Berezin (1840) tarafından tasnif edilmek istenmiştir. "Edilmek istenmiştir" diyo-

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanı.

rum, çünkü bu ilk tasnif denemeleri, Berezin'in dışında, gerçek birer dil tasnifi olmayıp Türk kavim ve kabilelerini türlü adlar altında sıralayan etnik tasnif denemelerinden ibarettir. Adı geçen müellifler içinde sadece Berezin bazı seslik (*phonetic*) ve dillik (*linguistic*) ölçütlere dayanarak Türk dil ve diyalektlerini tasnif denemesine girişmiştir.

Berezin'in tasnifi şöyledir:

I. *Çağatay ya da Doğu Grubu (Türkistan)*: Uygur, Koman, Çağatay, Özbek, Türkmen (Türkistan), Kazan (yazı dili). Bu grubun başlıca özellikleri şunlardır: 1. Söz başında *t* bulunması, 2. Söz sonunda *-z* yerine *-s* bulunması (*barmas* "gitmez"), 3. Şimdiki zamanın *-ar/-er* sıfat-fiil eki ile kurulması.

II. *Tatar ya da Kuzey Grubu (Kıpçak)*: Kırgız, Başkurt, Nogay, Kumuk, Karaçay, Mişer, Sibiryâ. Bu grubun başlıca özellikleri şunlardır: 1. Şimdiki zamanın *-a/-e* zarf-fiil eki ile kurulması, 2. Öbür gruplarınkinden farklı gramer şekillerinin bulunması.

III. *Türk ya da Batı Grubu*: Dağıstan, Azerbaycan, Kırım, Anadolu, Rumeli (İstanbul). Bu grubun başlıca özellikleri ise şunlardır: 1. *-ar/-er* sıfat-fiil ekinin şimdiki zaman ve diğer zamanlar için kullanılması, 2. Arapça ve Farsça kelimelerin çokluğu, 3. Arkaik şekillerin daha az korunmuş olması.

Hemen belirtelim ki Berezin'in bu tasnif denemesi son derece yetersiz, eksik ve çelişkilidir. Çuvaşça, Yakutça, Kazakça vb. gibi birçok Türk dili tasnifte yer almadığı gibi Berezin'in kullandığı seslik ve dillik ölçütler de ayırdedici (*distinctive*) değildir. Örneğin, I. grubun özelliklerinden olan söz başında *d* yerine *t* bulunması II. grubun da özelliğidir. Bunun gibi, şimdiki zaman sadece I. grupta değil, III. gruba giren dil ve diyalektlerde de *-ar/-er* eki ile kurulur. Ayrıca, Berezin'in Türkmenceyi I. gruba sokması kendi koyduğu seslik ölçüte aykındır; çünkü Türkmencede söz başında *t* yerine *d* vardır.

B. RADLOFF'UN TASNİF DENEMESİ

Türk dil biliminin kurucusu Wilhelm Radloff'un "Kuzey Türk Dillerinin Ses Bilgisi" adlı eserinde yayımlanan ve "Türk diyalektlerinin ses özelliklerine göre tasnifi" adını taşıyan denemesi, daha önceki tasnif denemelerine bakarak, çok daha bilimsel ve ayrıntılıdır. Radloff Türk diyalektlerini dört gruba ayırmıştır:

I. *Doğu Diyalекtleri*: 1. Asıl Altay diyalекtleri (Altay, Teleüt), 2. Baraba diyalекti, 3. Kuzey Altay diyalекtleri (Lebed, Şor), 4. Abakan diyalекtleri (Sagay, Koybal, Kaç, Yüs ve Kızıl, Küerik (Çolım), Soyen, Karages, Uygur);

II. *Batı Diyalекtleri*: 1. Kırgız diyalекtleri (Kaga-Kırgız, Kazak-Kırgız, Kara-Kalpak), 2. İrtiş diyalекtleri (Turalı, Kurdak, Tobol ve Tümen), 3. Başkurt diyalекti (Ova Başkurtçası, Dağ Başkurtçası), 4. Volga ya da Kuzey Rusya diyalекtleri (Mişer, Kama, Simbir, Kazan, Belebey, Kasım);

III. *Orta Asya Diyalекtleri*: 1. Tarançı, Hami, Aksu, Kâşgar; Çagatay diyalекtleri (Kuzey Sart, Hokand, Zereşan, Buhara, Hive).

IV. *Güney Diyalекtleri*: 1. Türkmen, 2. Azerbaycan, 3. Kafkasya diyalекtleri, 4. Anadolu diyalекtleri (Hüdavendigâr diyalекti, Karaman diyalекti), 5. Kırım diyalекti (Karain), 6. Osmanlı diyalекti.

Radloff'un tasnifi, görüldüğü gibi, sadece dilleri değil diyalекtleri de içine alması bakımından çok ayrıntılı bir tasnif denemesidir. Radloff türlü gruplara soktuğu Türk diyalекtlerinin ses özellikleri hakkında geniş bilgiler vermiş, ünlü ve ünsüz sistemlerindeki değişiklikleri örneklerle belirtmiştir. Ne varki Radloff'un türlü diyalекtler için verdiği ses özellikleri ayırdedici değil, niteleyici özelliklerdir. Örneğin, Asıl Altay diyalекtlerinin ses özellikleri arasında zikrettiği dudak çekimi (*o-a* yerine *o-o*, *ö-e* yerine *ö-ö*) büzülme sonucu uzun ünlü meydana gelmesi (*saqal* > *saçal* > *sâh*), /ç/ sesinin ünlüler arası durumda kendisini koruması (*içip*, *pıçak*, vb.) vb. gibi özellikler ayırdedici olmayıp niteleyicidir. Bunlardan birçoğu Radloff'un II. gruba soktuğu Kırgızcanın özellikleri arasındadır.

Radloff'un Türk dillerini (kendi deyimi ile, diyalекtlerini) tasnifi şöyle tenkid edilebilir:

1. Tasnifte Türk dilleri ayırdedici seslik ölçütlere göre gruplandırılmamış, coğrafi bir sınıflamadan sonra her grubun ve her gruba giren diyalекtlerin ses özellikleri belirtilmiştir.

2. Bu yöntemin bir sonucu olarak belli bir gruba aitmiş gibi görünen özellikler başka bir grubun da özellikleri olmaktadır (Örneğin I. gruba giren Asıl Altay diyalекtleri ile II. gruptaki Kırgızcanın özellikleri).

3. Tasnifte Yakutça ve Çuvaşçaya yer verilmemiştir.

C. SAMOYLOVIÇ'E KADARKİ TASNİF DENEMELERİ

Radloff'tan sonra Türk dil ve diyalektleri sırasıyla Vámbéry (1885), Katanov (1894), Aristov (1896), Cahun (1896), Korş (1910), Ramstedt (1917), Németh (1917) ve Bogoroditskiy (1922) tarafından tasnif edilmiştir. Bunlardan ilk dördü dillik tasnifler olmayıp, Radloff'tan önceki ilk tasnif denemeleri gibi, etnik tasniflerdir. Bu nedenle burada söz konusu edilmeyeceklerdir.

Samoyloviç'ten önceki tasnif denemelerinin Ramstedt'inkinden sonra en önemlisi Korş'unkidir. Korş Türk dil ve diyalektlerini tasnif etmek için biri seslik öbürü de şekillik (*morphologic*) olmak üzere iki dillik ölçüt kullanmıştır: 1. Tek heceli sözlerin sonundaki ve ek başındaki /g/ sesinin durumu, 2. Şimdiki zamanın kuruluşu. Korş bu iki ölçüte göre Türk dil ve diyalektlerini dört gruba ayırmıştır:

1. *Kuzey Grubu*: Bu grupta tek heceli sözlerin sonundaki /g/ fonemi /v/ ye değişir (*tağ* > *tav* "dağ"); şimdiki zaman ise -a/-e zarf-fiil eki ile, bazan da bunu takip eden bir yardımcı fiille kurulur (*kel-e turur men* "geliyorum"). Korş bu gruba Radloff'un Batı grubuna giren dil ve diyalektleri sokmuştur: Kara-Kırgız (Kırgız), Kazak-Kırgız (Kazak), Kara-Kalpak, İrtiş diyalektleri (Tura, Kürdak, Tobol ve Tümen), Başkurt diyalekti, Volga Havzası diyalektleri.

2. *Doğu Grubu*: Bu grupta /g/ sesi her iki durumda (tek heceli sözlerin sonunda ve ek başında) korunmuştur; şimdiki zaman -ar/-er sıfat-fiil eki ile kurulur (*kel-ür men* "geliyorum"). Korş bu gruba eski yazı dillerinden Orhon ve Yenisey anıtları dilini, Uygurca'yı, Çağatayca'yı ve Kumanca'yı, yeni diyaleklerden de Karagasçayı ve bazı kayıtlarla Koybal, Sagay ve Salar diyalektlerini sokmaktadır.

3. *Batı Grubu*: Bu grupta ek başındaki /g/ sesi düşer (*kalgan* > *kalın*); şimdiki zaman, Doğu grubunda olduğu gibi, -ar/-er sıfat-fiil eki ile kurulur. Korş bu gruba şu diyalektleri sokar: Türkmen, Azerbaycan, Kafkasya, Anadolu, Kırım (Karaim diyalekti), Osmanlı.

4. *Karışık Grup*: Kuzey ve Doğu grupları arasında yer alan bu grup iki alt gruba ayrılır: a. Tarançi, Hami, Aksu, Kâşgar ve Çağatay diyalektleri; b. Yakutça ve Çuvaşça.

Korş'un Türk dil ve diyalektlerini tasnif etmek için bulduğu seslik ölçütler gerçekten dikkate değer. Tek heceli sözlerin sonundaki /g/ foneminin durumuna göre *g* > *w* (*tağ* > *taw*) gelişmesinin bulunduğu Kuzey

(Kıpçak) grubu öbür Türk dil ve diyalektlerinden ayrılmaktadır. Ek başındaki /g/ sesinin korunup korunmamasına göre de Batı grubu öbür gruplardan ayrılabilir.

Korş'un tasnifi şöyle tenkid edilebilir:

1. Kullanılan iki seslik ölçütle sadece iki grup ayrılabilir, bu iki ölçüt öbür iki grup için işe yaramaktadır. Bunlar için başka seslik ölçütlerin bulunması gerekirdi.

2. Geniş zamanın kuruluşu sadece Kuzey (Kıpçak) grubunu öbürlerinden ayırmakta (bu grup *tag* > *taw* gelişmesi ile zaten öbürlerinden ayrılmış bulunmaktadır), öbür grupları birbirinden ayırmakta işe yaramaktadır.

3. Son olarak, Korş'un "Karışık grup" diye adlandırdığı IV. grupta Yeni Uygur diyalektleri (Tarançi, Hami, Aksu, Kâşgar vb.) ile Yakutça ve Çuvaşçanın hiçbir yakınlığı olmadığı gibi, Yakutça ve Çuvaşça da birbirinden tamamiyle ayrı iki Türk dilidir.

RAMSTEDT'İN TASNİFİ

Samoyloviç'ten önceki tasnif denemelerinin en önemlisini ünlü Mongolist ve Altayist Ramstedt yapmıştır. Ramstedt'in Türk dillerini tasnif etmek için kullandığı ölçütler şunlardır: 1. Tek heceli sözlerin sonundaki *ag* ses grubunun durumu, Eski türkçedeki /d/ foneminin korunması ya da /z/ ve /y/ seslerine gelişmesi, 3. Söz başındaki /t/ sesinin durumu. Ramstedt bu ölçütlere göre Türk dil ve diyalektlerini şöyle tasnif etmiştir:

I. Çuvaş Dili (*tag* > *tu* "dağ")

II. Yakut Dili (*tag* > *ta* "orman")

III. Kuzey Grubu:

1. *d*- alt grubu (*tag* > *tag*): Uranhay, Soyot; Karagas

2. *z*- alt grubu: Koybal, Şor; Çolım

3. *y*- alt grubu (*tag* > *tō* ya da *tū*): Baraba; Altay (Altay (Altay Kalmıkları, Teleüt, Lebed, Kumandı)

IV. Doğu Grubu (*d* > *y*, *tag* > *tag*): Sart (Buhara, Hive); Doğu Türkistan (Yarkend, Kâşgar, Turfan, Hami, Tarançi, Çağatay)

V. Batı Grubu (*tag* > *taw*, *d* > *y*): Kırgız, Kazak, Kara-Kalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay, Balkar, Karaim, Volga diyalektleri (Tatar, Mişer, Başkurt)

VI. Güney Grubu (*tag* > *dağ*, *dā*, *d* > *y*): Türkmen (Türkmenistan, Stavropol), Türk ya da Osmanlı.

Ramstedt'in tasnifi, kullandığı ölçütlerin az olmasına rağmen, görüldüğü gibi, oldukça ayrıntılı ve gerçeğe yakındır. Bu tasnifin en önemli yeniliği Çuvaşça ile Yakutçayı ayrı birer Türk dili olarak birbirlerinden ve öbür Türk dil ve diyalektlerinden ayırmış olmasıdır. Bununla birlikte, tasnifin hatalı tarafları da yok değildir. Ramstedt'in tasnifi şöyle tenkid edilebilir:

1. Tek heceli sözlerin sonundaki *ag* ses grubunun durumu ölçüt olarak alınmış olduğu halde, *tag* > *tō/tū* gelişmesi gösteren Altay diyalektleri bu gelişmenin görülmediği *d-* ve *z-* alt grupları ile birlikte aynı gruba (Kuzey grubuna) sokulmuştur.

2. Kırgızca, *ag* ses grubunun *aw*'a değiştiği Batı grubu dilleri arasına dahil edilmiştir. Oysa, bu ses grubu Kırgızcada da *ō*'ya gelişmiştir (*tag* > *tō*, *bağ* > *bō*, *sağ* > *sō*, vb.).

3. Çuvaşça ile Yakutçanın tasnifte ayrı birer grup olarak yer almaları çok doğru olmakla birlikte bunları birbirinden ve öbür Türk dillerinden ayıran ses özellikleri belirtilmemiştir.

Macar Türkologu Németh'in 1917'de yayımlanan Türkçe gramerinin giriş bölümünde verdiği Türk dilleri tasnifi son derece basit ve yetersizdir. Németh Türk dil ve diyalektlerini söz başındaki /y/ foneminin durumuna göre iki gruba ayırmıştır:

I. *ʃ*- Grubu (yani söz başındaki /y/ sesini /s/ye çeviren diyalektler):

1. Yakutça

2. Çuvaşça (burada ayrıca Türkçe *ʃ* sesi /olur)

II. *ʔ*- Grubu (yani söz başındaki /y/ sesini koruyan diyalektler): Bu gruba eski Kök-Türk, Uygur ve Kuman yazı dilleri ile bugünkü bütün Türk diyalektleri girmektedir.

Németh'in bu tasnifi şöyle tenkid edilebilir:

1. Tasnifte kullanılan tek seslik ölçüt ayırıcı değil, birleştiricidir.

2. Bu birleştirici ölçüt Yakutça ile Çuvaşçayı yakın akraba gibi göstermektedir. Oysa, bu iki dil birbirinden tümüyle farklıdır.

3. Söz başındaki /y/ sesi II. gruptaki dillerden Altaycada /d/, Kırgızcada /c/, Kazakçada /j/, Karaçay-Balkarcada /dz/ ile temsil edilmektedir.

4. Bugünkü Türk dillerinin tasnifine Eski türkçenin ve öbür tarihî yazı dillerinin dahil edilmesi yöntem bakımından yanlıştır.

D. SAMOYLOVIÇ'İN TASNİFİ

Böylece, Türk dil ve diyalektlerini tasnif etmek için en çok seslik ölçüt kullanan ve bugün kullanılan tasniflerin birçoğunun esası olan Samovloviç tasnifine gelmiş bulunuyoruz.

Samoyloviç, Radloff'un ve Korş'un tasnif denemelerinden yararlanak ve kendisinin koyduğu bazı seslik ölçütlere de dayanmak suretiyle Türk dillerinin yeni bir tasnifini yapmıştır. Samoyloviç'in tasnifinde dayandığı ölçütler şunlardır:

1. *z* > *r* değişmesi (*toķuz* > *tihir* "g")
2. *d* > *r/d/y* değişmesi (*adaķ* > *ura* "ayak")
3. *boķ* > *oķ* değişmesi
4. *-ağ* > *-iv/-u, -ağ, -aw* değişmesi (*tağ* > *tiv/tu* > *taw* > *tağ/dag*)
5. *-iğ* > *-i, -iğ, -ik, -i* değişmesi (çok heceli sözlerin sonunda)
6. *-ğan* > *-ni, -ğan, -an* değişmesi (*ķalğan* > *yulni,* > *ķalan*)

Samoyloviç bu altı seslik ölçüte dayanarak Türk dillerini altı gruba ayırmıştır:

I. *r*- grubu (Bulgar): Bu grubun özellikleri şunlardır: 1. *z* > *r* (*toķuz* > *tihir*), 2. *d* > *r* (*adaķ* > *ura*), 3. *boķ* > *puķ*, 4. *-ağ* > *iv / -u* (*tağ* > *tiv / tu*), 5. *-iğ* > *-i*, 6. *-ğan* > *-ni*. Bu gruba eski Bulgar dili (Volga Bulgarçası, Tuna Bulgarçası) bugünkü Çuvaşça girer.

II. *d*- grubu (Uygur, Kuzey Doğu): Bu grubun özellikleri şunlardır: 1. *z* (*toķuz*), 2. *d* (*adaķ*), 3. *boķ*, 4. *ağ* (*tağ*), 5. *iğ* (*tağlığ*), 6. *-ğan* (*ķalğan*). Samoyloviç /d/ foneminin değişik gelişmesine (*d, t, z*) göre bu grubu üç altgruba ayırmıştır:

A. *d*- alt grubu: Eski dillerden Orhon Türkçesi ve Uygurca, bugünkü dillerden (Soyot ya da Urenhay), Karagas ve Salar diyalektleri.

B. *t-* alt grubu: Yakutça

C. *z-* alt grubu: Sarı Uygur, Kamasin, Koybal, Sagay, Kaça, Beltir, Şor, Kızıl, Küerik.

III. *taw-* grubu (Kıpçak, Kuzey-Batu): Bu grubun özellikleri şunlardır: 1. *z* (*toķuz*), 2. *d > y* (*adak > ayak*), 3. *bol-*, 4. *-ag > aw* (*tag > taw*). 5. *-ig > -i* (*taghğ > tawlı*), 6. *-gan* (*kalğan*). Bu gruba eski yazı dillerinden Kıpçakça ile şu yeni diyalektler girer: Altay, Teleüt, Kumandı, Kırgız, Kumuk, Karaçay, Balkar, Tobol, Baraba, İç Rusya diyalektleri, Mişer, Başkurt, Kırım (güney kıyıları dışında), Karaim, Nogay, Kazak.

IV. *taghğ-* grubu (Çağatay, Güney-Doğu): Bu grubun özellikleri şunlardır. 1. *z* (*toķuz*), 2. *d > y* (*adak > ayak*), 3. *bol-*, 4. *-ag* (*tag*), 5. *-ig > -ik* (*taghğ > taghğ*), 6. *-gan* (*kalğan*). Bu gruba eski yazı dillerinden Çağatayca ile bugünkü dil ve diyalektlerden Doğu Türkistan diyalektleri Sarı Uygur ve Salar diyalektleri dışında, Batı Türkistan diyalektleri (Hive ve Sart diyalektleri dışında) ve Özbekçe (Fergana, Taşkent, Semerkand ve Buhara) girer.

V. *tağh-* grubu (Kıpçak-Türkmen, Orta): Bu grubun özellikleri şunlardır: 1. *z* (*toķuz*), 2. *d > y* (*adak > ayak*), 3. *bol-* 4. *-ag* (*tag*), 5. *-ig > -i* (*taghğ > tağh*). 6. *-gan* (*kalğan*). Bu gruba şu diyalektler girer: Tomsk ili (Çolım, Abın, Çernevo), Güney-Batı grubu özellikleri ile karışık diyalektler (Hive Özbekçesi ile Sart Özbekçesi).

VI. *ol-* grubu (Türkmen, Güney-Batu): Bu grubun özellikleri şunlardır: 1. *z* (*doķuz*) 2. *d > y* (*adak > ayak*), 3. *ol-* 4. *-ag* (*tag > dağ*), 5. *-ig > -i* (*taghğ > dağh*), 6. *-gan > -an* (*kalğan > kalan*). Bu gruba şu diyalektler girer: Hive Cumhuriyeti halkı, Buhara Cumhuriyeti halkı, Afganistan Türkistanı diyalektleri, Türkmenistan Cumhuriyeti, İran (Azerbaycan, Esterabad, Horasan vb.), Ermenistan Cumhuriyeti, Gürcistan Cumhuriyeti, Anadolu, Kuzey Suriye, İstanbul, Balkan yarımadası, Besarabya, Kırım (güney kıyıları), Türkmen (Stavropol = Kuzey Kafkasya, Astırhan).

Samoyloviç'in tasnifi, görüldüğü gibi, son derece ayrıntılıdır. Bununla birlikte, bu tasnif bugün için eskimiş ve geçerliğini yitirmiştir. Samoyloviç'in tasnifi şöyle tenkid edilebilir:

1. Tasnifte Yakutçanın *d-* grubuna (II. gruba) sokulması yanlıştır; çünkü Yakutça bu gruba uymamaktadır: *-ag* ses grubu II. gruba giren dil ve diyalektlerde korunduğu halde Yakutçada *-ta* ikiz ünlüsüne gelişmiştir

(*tağ* > *ta*, *bağ* > *ba*, vb.); ayrıca, çok heceli sözlerin sonundaki *-iğ* ses grubu Yakutçada korunmuş olmayıp uzun *-i* ünlüsüne gelişmiştir (*sarığ* "sarı") > *arı* "tereyagi", *sağığ* > *atı*, vb.), eski yüklem (belirli nesne) eki *-iğ* ise, bilindiği gibi *-i* olmuştur (*at-iğ* > *at-i*, vb.).

2. /d/ foneminin durumu ölçüt olarak alındığı halde *d* > *t* gelişmesi gösteren Yakutça ile *d* > *z* gelişmesinin gerçekleştiği diyalektler bu sesi koruyan dil ve diyalektler arasında yer almıştır.

3. Tasnifte hem eski hem de yeni Türk dil ve diyalektlerine yer verilmesi bir yöntem yanlıştır; çünkü, böylece doğal olarak *d-* grubuna sokulan Eski Türkçe (Orhon Türkçesi, Uygurca) yalnız bu gruba giren Soyon (Tuva) dilinin ve Karagas diyalektinin değil, Çuvaşça dışındaki bütün Türk dil ve diyalektlerinin de atasıdır.

4. Salar diyalektinin *d-* grubuna sokulması yanlıştır; çünkü bu diyalekt, bilindiği gibi, bir *y-* diyalektidir (*adağ* > *ayağ*).

5. Nihayet, Tatarca, Altayca, Kazakça, Kırgızca vb. gibi birbirinden farklı birçok dilin bir grupta (*taw-* grubunda) toplanması da doğru değildir. Örneğin, *-ağ* ses grubu Kırgızcada *-ō* (*tağ* > *tō*), Altaycada ise *-ū* olmuştur (*tağ* > *tū*).

Bu yanlış ve eksiklerine ragmen, Samoyloviç tasnifinin kendinden sonraki birçok tasnif denemelerine temel olarak alındığını kaydedelim.

E. SAMOYLOVIÇ'TEN SONRAKİ TASNİF DENEMELERİ

Türk dil ve diyalektleri Samoyloviç'ten sonra şu bilginlerce sınıflandırılmıştır: Bogoroditskiy (1934), Ligeti (1941), Räsänen (1949), Baskakov (1952), Benzing (1959), Menges (1950) and Poppe (1965).

Bunlardan Bogoroditskiy hiçbir ölçüt kullanmaksızın Çuvaşça dışındaki Türk dili ve diyalektlerini yedi gruba ayırmıştır: I. Kuzey-doğu grubu, II. Hakas (Abakan) grubu, III. Altay grubu, IV. Batı Sibiryaya grubu, V. Volga-Ural grubu, VI. Orta Asya grubu, VII. Güney-Batı (Türk) grubu. Görüldüğü gibi, bu tasnif, II. ve III. gruplar dışında coğrafi adlar taşımaktadır. Bundan anlaşılacağı gibi, dillik ölçütlere göre değil dil ve diyalektlerin coğrafi dağılımına göre yapılmış bir tasniftir. Böyle bir tasnifte pek çok yanlışlar olacağı doğaldır. Nitekim, Yakutça, Tuvaca ve Karagas diyalekti ile bir grupta, bir *z-* yani *azak* diyalekti olan ve Hakasça ile bir grupta olması gereken Sarı Uygurca Orta Asya grubundadır. Bunun

gibi, Kıpçık grubuna giren Karaçay, Balkar ve Kumuk diyalektleri de Türkçe, Türkmençe ve Azeri ile birlikte Güney-Batı grubunda yer almaktadır.

Bogoroditskiy tasnifinin önemli sayılabilecek tek yanı Hakas ya da Abakan diyalektlerini I. gruba sokmayı ayrı bir grup halinde vermesidir.

Ligeti Türk dil ve diyalektlerini altı gruba ayırmıştır: I. Uz (Oğuz) dilleri (Azerbaycan, Kırım A, Türk, Türkmen), II. Kıpçak dilleri (Balkar Başkurt, Karaçay, Karaim, Kara-Kırgız, Kazan, Kazak-Kırgız, Kırım B, Kumuk, Kurdak, Mişer, Nogay, Özbek A, Tobol, Tura vb.), III. Sibirya dilleri (Abakan, Altay, Baraba, Kaça, Kandak, Karagas, Kızıl, Kondom, Koybal, Kumandı, Küerik, Lebed, Şor, Sagay, Soyot, Telcüt, Tuba, Urenhay), IV. Türk dilleri (Çağatay, Yogur, Çin Türk diyalektleri, Özbek B, Salar, Tarançi, Asıl Türki), V. Çuvaş, VI. Yakut.

Ligeti, eski Türk yazı dilleri malzemesini de gruplara şu şekilde dağıtmıştır: I. grup: Selçuklu Türkçesi ile Kâşgarlıda *ğuz*, Houtsma ve öbür Kıpçak sözlüklerinde Türkmençe olarak kaydedilen malzeme; II. grup: Peçenek, Kuman, Houtsma, İbn-i Mühenna ve Ebu Hayyan sözlükleri malzemesi; VI. grup (Yakut): Eski Türk (Orhon), Uygur ve Türkistan dil yadigârları ile Kâşgarlı sözlüğündeki malzemenin bir kısmı.

Ligeti'nin tasnifi, görüldüğü gibi, daha çok etnik ve coğrafi esaslara göre yapılmış bir tasniftir. Bu yüzden, örneğin bir *z-* (*azak*) diyalekti olan Yogur (Sarı Uygur) diyalekti *y-* dil ve diyalektlerinin bulunduğu Türki diller grubunda (IV. grup) yer almıştır. Coğrafi dağılım esas alındığından, *adağ*, *azak* ve *ayak* dilleri Sibirya Dilleri adı altında bir grupta toplanmıştır. Eski Türkçe dil malzemesinin Yakutça grubuna dahil edilmesi de bir yöntem yanlıştır.

Räsänen'in tasnifi esas olarak Ramstedt tasnifine dayanmakta, Radloff ve Samoyloviç tasniflerinden de yararlanmaktadır. Bu tasnifte Türk dilleri altı (Samoyloviç tasnifindeki bir grubun eklenmesi ile, yedi) grupta toplanmaktadır:

I. Çuvaş Dili: Başlıca özellikleri: $\acute{r} >$ (*tokur* > *tihür* "g"), $d >$ r (*adağ* > *ura* "ayak"), *tag* > *tu/tiv*, vb. (Tuna ve Volga Bulgarları dahil).

II. Yakut Dili: Başlıca özellikleri: $z >$ s , $t;$ $d >$ t (*adağ* > *atağ*), *tag* > *ta* "orman", vb.

III. Kuzey-Doğu Grubu:

1. *d-* Alt grubu Eski Türkçe dil malzemesi, Soyot (Urenhay), Kuzey-Batı Moğolistan (bugünkü Tannu-Tuva Cumhuriyeti), Karagas (Sayan dağlarının kuzey yamaçları: bu alt grupta *tag* korunur)

2. *z-* alt grubu: Kaça, Sagay, Koybal, Kızıl, Şor, Küerik, Çolım, Bel-tir, Kamas, Sarı Uygur (Çin)

3. *y-* alt grubu: Kuzey Altay diyalektleri: Baraba, Kumanda, Lebed (*tag* korunur), Tuba ya da Yiş kişi (*taw*); Asıl Altay diyalektleri (Altay Kalmıkları; bugün - Oyrat): Altay, Teleüt, Tölös (bu diyaleklerde *tag* > *tü*)

IV. Kuzey-Batı Grubu: Kırgız (*tag* > *tö*), Kazak (*tag* > *taw*), Kara-Kalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay, Balkar, Karaim (Doğu Karaim, Kırım, Batı Karaim), Volga Türkleri (Tatar, Mişer), Başkurt, Koman (Peçenek, Polovets), Kıpçak (Houtsma, Ebu Hayyan ve öbür Kıpçak sözlükleri malzemesi).

V. Güney-Doğu Grubu: Türki (Doğu Türkistan), Tarançi (Yeni Uygur), Özbek B (Hive Tatarları), Sart (Buhara ve Hive halkı; aslen İrani olup Farsça da konuşurlar), Çağatay (bu grupta *taglıg* > *taglık*).

VI. Güney-Batı Grubu: Başlıca özellikleri: *bol* > *ol-*, *taglıg* > *dağlı*, *k*, *k*, *p*, *t* ve *ç* sesleri aslı kısa ünlülerden sonra korunur, aslı uzun ünlülerden sonra ötümlüleşir. Bu gruba şu dil ve diyalektler girer: Türkmen, Azerbaycan, Osmanlı, Gagauz.

VII. Orta ya da Türkmen-Kıpçak Grubu (Samoyloviç'e göre): Tomsk ili diyalektleri: Çolım, Abın, Çernevo.

Räsänen'in tasnifi, görüldüğü gibi, Ramstedt'in tasnifinden pek farklı değildir. Bu bakımdan Ramstedt'in tasnifi hakkında yaptığımız tenkid Räsänen'in tasnifi için de geçerlidir. Räsänen'in başka bir kusuru da tasnifine hem yeni hem de eski Türk dil ve diyalektlerini sokmasıdır. Eski Türkçe dil malzemesi yalnızca Kuzey-Doğu grubuna sokulamaz. Daha önce de belirttiğimiz gibi. Eski Türkçe, Çuvaşça dışındaki bütün Türk dil ve diyalektlerinin atası durumundadır. Amaç bugünkü Türk dillerini sınıflandırmak olduğuna göre eski Türk yazı dillerini bir tarafa bırakmak gerekir.

Räsänen'den sonra Türk dillerini tasnif eden Baskakov da aynı yöntem yanlına düşmüş ve eski-yeni bütün Türk dillerini bir tasnife sığ-

dırmak istemiştir. Baskakov'un pek karmaşık olan tasnifi şöyle özetlenebilir:

A. Türk Dillerinin Batı Hun Dalı:

I. Bulgar Grubu: Eski dillerden Bulgar, Hazar, yeni dillerden Çuvaş

II. Oğuz Grubu:

1. Oğuz-Türkmen Alt Grubu: Eski dillerden Oğuzca (X-XI yy.), yeni dillerden Türkmen ve Truhmen
2. Oğuz-Bulgar Alt Grubu: Eski dillerden Peçenek, Uz; yenilerden Gagauz
3. Oğuz-Selçuk Alt Grubu: Eskilerden Selçuk, Eski Osmanlı; yenilerden Azerî, Türk (Osmanlı)

III. Kıpçak Grubu:

1. Kıpçak-Bulgar Alt Grubu: Eskilerden Altın-Ordu (Batı); yenilerden Tatar (Kasım, Mişer vb.), Başkurt
2. Kıpçak-Oğuz (Uz-Polovets) Alt Grubu: Eskilerden polovets (Moğol döneminden önce ve sonra = Kıpçak, Kuman); yenilerden Karaim, Kumuk
3. Kıpçak-Nogay Alt Grubu: Yeni dillerden Nogay, Kara-Kalpak, Kazak

IV. Karluk Grubu:

1. Karluk-Uygur Alt Grubu: Eskilerden Karahanlı Türkçesi (*Divânü luğâti't-türk*, *Kutadgu Bilig*), Karahanlı sonrası Türk dili (*Hibetü'l-Hakayık*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*)
2. Karluk-Harezmi Alt Grubu: Eskilerden Karluk-Harezmi (Ahmed Yesevî, *Divan-ı Hikmet* vb.), Altın-Ordu (Doğu: *Muhabbet-nâme* vb.), Eski Özbek; yenilerden Özbek (Kıpçak diyalekleri hariç), Uygur (Salar ve Hoton dahil).

B. Türk Dillerinin Doğu Hun Dalı:

I. Uygur Grubu:

1. Uygur-Tukyu Alt Grubu: Eskilerden Orhon yazıtlarının eski Oğuz dili (= Tukyu), Eski Uygur dili; yenilerden Tuva (= Urenhay, Soyot ya da Soyon), Karagas (Tofa)

2. Yakut Alt Grubu: Yakutça (Dolgan diyalekti ile birlikte)

3. Hakas Alt Grubu: Hakas, Kamas, Küerik, Şor, Altaycanın kuzey diyalektleri (Tuba, Şalkandu, Kumandı), Sarı Uygur

II. Kırgız-Kıpçak Grubu: Eski Kırgızca; Kırgız, Altay (Altay, Teleüt, Telengit diyalektleri).

Görüldüğü gibi, Baskakov'un bu tasnifi çok ayrıntılı ve oldukça karmaşıktır. Tasnifteki bu karmaşıklık, Türk dillerinin eski ve yeni bütün dil malzemesini bir tasnifte toplamak arzusundan ve kaygısından ileri gelmiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi, bir tasnif ya tehzamanlı (*synchronic*) ya da çokzamanlı (*diachronic*) olur. Aynı zamanda hem tehzamanlı hem de çokzamanlı bir dil tasnifi meydana getirmek olanaksızdır. Böyle bir tasnif dil bilimi bakımından sakıncalı olduğu gibi, yanlışlık, karışıklık ve karmaşıklığa da yol açar.

Baskakov'un tasnifi, müellifin dil gruplarını adlandırmada kullandığı etnik terimlerin tartışmasına girilmeksizin, şöyle tenkid edilebilir:

1. "Batı Hun" ve "Doğu Hun" dallarının hangi dillik ölçütlere göre ayrılmış olduğu anlaşılmemaktadır. Bizce böyle bir ayırma ancak r/z ve l/ş ses denklıklarına göre yapılabilir ki o takdirde "Batı Hun" dalında sadece Bulgar grubu kalır, "Doğu Hun" dalına da Çuvaşça dışındaki öbür Türk dilleri girer.

2. Müellifin Eski Türkçe dil malzemesini (Orhon Türkçesi, Eski Uygurca) "Doğu Hun" dalının "Uygur" grubunda toplaması bir yöntem yanlıştır. Çünkü Eski Türkçe, daha önce de defalarca belirttiğimiz gibi, Çuvaşça dışındaki bütün Türk dil ve diyalektlerinin atası durumundadır. Eski Türkçedeki /d/ fonemi daha sonra türlü yönlerde gelişerek /d/, /t/, /z/ ve /y/ seslerine değişmiştir. Bu bakımdan Eski Türkçe dil malzemesinin, sadece bu sesin /d/, /t/ ve /z/ ile temsil edildiği dillerle bir grupta toplanması yanlış olur.

3. Baskakov'un tasnifi, birtakım seslik ya da dillik ölçütlerden hareketle meydana getirilmiş bir tasnif olmayıp tarihî ve etnik esaslara göre yapılmış bir tasniftir. Müellif her ne kadar grupların ses özelliklerini ayrıntılı olarak vermiş ise de bu özellikler ayırıcı ve ayırdedici değil, tanıtıcı özelliklerdir. Baskakov'un tasnifi bu bakımdan coğrafi esaslı Radloff tasnifine benzemektedir.

ARAT'IN TASNİFİ

Baskakov'tan sonra Türk dilleri Arat tarafından tasnif edilmiştir. Arat kendisine kadarki bütün tasnif denemelerini gözden geçirdikten sonra *y/s*, *r/z* ve *l/ş*, *d/t/z/y*, *tağ/taw/dağ*, *-lı/-lık* ve *t/-d-* ölçütlerine göre Türk dillerinin (kendi deyimi ile, *Türk lehce ve şivelerinin*) hem tekzamanlı (kendi deyimi ile, *ufki*) hem de çokzamanlı (kendi deyimi ile, *amudî*) tasniflerini vermiştir.

Arat'ın tekzamanlı tasnifi şöyledir:

A. Türk Lehçe Grupları:

I. *r* grubu (*r ~ z*, *l ~ ş*, *s ~ y*): Çuvaş

II. *t* grubu (*t ~ d*, *s ~ y*): Yakut

B. Türk Şive Grupları:

I. *d* grubu (*adağ*, *tağ*, *tağlı*, *kalğan*): Sayan

II. *z* grubu (*azak*, *tağ*, *tağlı*, *kalğan*): Abakan

III. *tav*- grubu (*ayak*, *tav*, *tavlı*, *kalğan*): Şimal

IV. *tağlı*- grubu (*ayak*, *tağ*, *tağlı*, *kalğan*): Tom

V. *tağlık*-grubu (*ayak*, *tağ*, *tağlık*, *kalğan*): Şark

VI. *dağlı*-grubu (*ayak*, *dağ*, *dağlı*, *kalğan*): Cenup

Ölçüt olarak kullandığı ses denklik ve değişmelerinden de anlaşılacağı gibi, Arat bu tasnifinde Nemeth ile Samoyloviç'in tasniflerinden faydalanmıştır. Arat'ın tasnifi Németh ve Samoyloviç tasniflerinin bir terkibi sayılabilir. Németh tasnifinden farkı bu tasnifteki *y*- grubunu altı gruba ayırmasıdır. Samoyloviç tasnifinden farkı ise bu tasnifte bir grupta toplanan Yakutça, Soyon (Tuva) ve Abakan (Hakas) dillerini ayrı gruplar halinde vermesidir. Böylece bu tasnif hem Németh hem de Samoyloviç tasniflerinden ileridir. Bununla birlikte, tenkid edilecek tarafları yok değildir:

1. Söz başındaki *y*- sesinin durumu Türk dillerinin tasnifinde kullanılabilecek bir ölçüt değildir. Bu fonemin Yakutçada *s*-, Çuvaşçada da *ş*- olması bu diller için ayırıcı özellik olmayıp ancak ek bir özelliktir. Çuvaşça, öbür Türk dillerindeki *z/s* (<*z*) seslerine karşılık *r*, *ş/s* (<*ş*) seslerine karşılık da *t* bulundurması bakımından Yakutça da dahil olmak üzere bu dil-

lerin hepsinden ayrılır. Bu nedenle, Çuvaşça ile Yakutçanın “s- grubu” ya da “Türk lehçe grupları” diye bir grupta toplanması yanlış olur.

2. Tasnifteki III. grup (*tav*-grubu) pek çok dil ihtiva etmektedir. Tek heceli sözlerdeki *ag* ses grubunun durumu ölçüt olarak alındığına göre bu ses grubunu uzun /ō/ ünlüsüne geliştiren Kırgızca ile aynı ses grubunu uzun /ū/ ile temsil eden Altay (Güney diyalektleri) dili bu gruba sokulamaz.

3. II. grup olan z- grubuna sadece Abakan (Hakas) diyalektleri değil, Çin’de konuşulan Sarı Uygur diyalekti de girer.

4. Çuvaşça ve Yakutçaya “lehçe”, bunlar dışında bütün Türk dil ve diyalektlerine de “şive” denilmesi yanlıştır.

Arat’ın çokzamanlı tasnifi yukarıda tanıttığımız ve bir tenkidini yaptığımız tekzamanlı tasnifinden farksızdır. Bu tasnifte de Yakutça, söz başındaki /y/ fonemini /s/ ye değiştirmesi bakımından Çuvaşça ile birlikte öbür Türk dillerinden ayrılmaktadır. Oysa, yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu fonemin Çuvaşçada /š/ye Yakutçada da /s/ye değişmesi bu diller için ayırddedici değil ek bir özelliktir. Çuvaşçada /z/ yerine /r/, /ş/ yerine de /l/ bulunması özelliği çok daha eskidir (krş. Çuv. *šir* “100” < V. Bulg. *cür*, *cür* < **yür* = Genel Türkçe *yüz*> Yak. *sūs*, Çuv. *sul* “yaş, sin” < V. Bulg. *cāl* < **yāl* = Genel Türkçe *yâş* > Yak. *sās*, vb.). Bu bakımdan, Çuvaşça bir /r/ ve /l/ dili olan Ana Bulgarcaya gittiği halde, Yakutça, Çuvaşça dışındaki bütün Türk dilleri ile birlikte bir ve aynı ana dile, bir /z/ ve /ş/ dili olan Ana Türkçeye gider.

BENZİNG’İN TASNİFİ

Benzing *Fundamenta*’nın I. cildinde yayımlanan “Classification of the Turkic Languages” adlı makalesinde (s.1-5) Türk dillerini şöyle tasnif etmiştir:

A. Bulgar Grubu: Çuvaşça.

B. Güney (Oğuz) Grubu. Buraya şunlar girer:

1. Osmanlıca (Türkiye Türkçesi);
2. Azerî (Rus ve İran Azerbaycanı);
3. Türkmence (Rus Türkmenistanı ile Kuzey-Batı İran).

C. Batı Grubu (Kıpçak-Kuman dilleri). Buraya şunlar girer:

1. Karaimce, Karaçayca ve Balkarca, Kumükçe;
2. Tatarca, Başkırtça;
3. Kazakça (Karakalpakça ve Nogayca ile birlikte), Kırgızca.

D. Doğu Türkçesi (Uygur) Grubu:

1. Özbekçe;
2. Yeni Uygurca (Sarı Uygurca da buraya girer).

E. Kuzey Türkçesi:

1. Aral-Sayan Grubu:

- a) Altayca (Oyrot, Teleut);
- b) Şor (Abakan Türkçesi) ve Hakasça;
- c) Tuvaca (eskiden Soyon, Uryanhay).

2. Kuzey Sibiry Grubu: Yakutça (ve Dolganca).

Görüldüğü gibi, Benzing, A.N. Samoyloviç'in tasnifini esas olarak almış, Radloff'un coğrafi tasnifinin etkisinden de kurtulamamıştır.

Benzing'in tasnifi şöyle eleştirilebilir:

1. Radloff'un coğrafi tasnifinin etkisi ile Yakutça, Altayca, Şorca-Hakasça ve Tuvaca ile birlikte "Kuzey Türkçesi" grubuna sokulmuştur. Oysa, Yakutça bir gruba sokulduğu dillerden çok farklıdır (Altayca *ayaq*, Hakasça *azah*, Tuvaca *adaq*, Yakutça *atah*).

2. Bir *azak* dili olan Sarı Uygurcanın bir *ayaq* dili olan Yeni Uygurcaya dahil edilmesi yanlıştır. Sarı Uygurca ancak Hakasça ile bir gruba sokulabilir.

MENGES'İN TASNİFİ

Fundamenta'nın I. cildinde Karl H. Menges'in de bir tasnifi vardır (s.5-6). Menges'in tasnifi şöyledir:

A. Orta ve Güney-Batı Asya dilleri veya Türküt dilleri:

I. Orta Asya Grubu:

1. Eski dillerden Orhon (ve Yenisey) yazıtları Eski (klâsik) Uygurca;

2. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğü ve Karahanlı İmparatorluğu metinleri, Kuzey-Batı (Harezmi) lehçesi;
3. Çağatay (geç ve modern);
4. Özbekçe (İrancılaşmış lehçeler);
5. Yeni Uygurca (Tarañi lehçesi ve öbürleri); Sarı Uygur ve Salar lehçeleri;
6. Kırgızca.

II. Güney-Batı veya Oğuz Grubu:

1. Eski dillerden Eski Anadolu (Selçuklu) Türkçesi ve Eski Osmanlıca;
2. Yenilerden Osmanlıca (Rumeli, Anadolu, Güney Kırım), Gagauz, Azerî (İran ve Kaşkay lehçeleri ile),
3. Türkmençe.

B. Kuzey Batı veya Kıpçak Grubu :

III. Orta Türkçenin Eski Kuzey-Batı Grubu:

1. Komanca ve Kıpçakça.

IV. Karadeniz-Hazar Denizi Dilleri: Karaimce, Karaçaya ve Balkarca, Kırım Tatarcası (Asıl Kırım), Kumıkça.

V. Volga-Kama-Batı Sibiryalı Dilleri: Kazan Tatarcası (Asıl Tatarca, Tepter, Meşir ve Kasimov Tatarları lehçeleri ile), Batı Sibiryalı lehçeleri (Turalı, Tümenli, Tobolli, Işimli, Kürdak, İrtüşli), Baraba lehçesi: Küerik lehçesi, Başkurtça.

VI. Aral-Hazar Dilleri: Kazakça (Karakalpakça ile birlikte), (İrancılaşmamış veya Kıpçak) Özbekçesi, Nogayca, Kırgızca.

C. VII. Oyrotça (Altay dağları) ve Lehçeleri: Altay-Kiji, Telenget, Lebed (Kü-Kiji) ve Yış-Kiji (veya Tuba);

D. VIII. Orta-Güney Sibiryalı, Abakan veya "Hakas" Grubu: Şor, Abakan (Sagay, Koybal, Kaça, Kızıl ve Beltir lehçeleri).

IX. Doğu veya Tuva Grubu (Tannu-Tuva, Uryanhay):

1. Karagas;

2. Soyon (Tuba, Tuva, Tıba veya Uryanhay dili).

E. X.Kuzey-Doğu, Doğu Sibiryaya veya Yakut Grubu: Yakut (Saha) dili ve Dolgan lehçesi, Nanasan (Tavgı) Samoyedlerinin Yakutçalaşmış lehçesi.

F. Volga Bulgarcası veya Hun-Bulgar Grubu:

Eskilerden Volga Bulgarcası, yenilerden Çuvaş veya Tıvaş dili.

Menges'in Türk dillerini tasnifi, görüldüğü gibi, oldukça karışık ve karmaşıktır. Menges'in tasnifi şöyle eleştirilebilir:

1. Tasnife yeni dil ve lehçeler yanında eski dil ve lehçeler de katılmıştır.

2. Tasnifte gruplara verilen coğrafi adlar yalnız okuyucu için değil, Menges'in kendisi için de yanıltıcı olmuştur. Menges Sarı Uygurların lehçesini Özbekçe ve Yeni Uygurca ile birlikte "Orta Asya" grubuna sokmakla yanlışmıştır. Sarı Uygurca Çin'in Kansu eyaletinde konuşulmakla birlikte Abakan grubuna girer. Çünkü Hakasça gibi Sarı Uygurca da bir *azağ* dilidir.

3. Kırgızcanın tasnifte iki ayrı gruba (ilk olarak Özbekçe ve Yeni Uygurca ile "Orta Asya" grubuna, ikinci olarak da "Kuzey-Batı veya Kıpçak" grubunun "Aral-Hazar" alt bölümüne) sokulması bir yöntem yanlıştır.

POPPE'NİN TASNİFİ

Nicholas Pope *Introduction to Altaic languages* (Wiesbaden 1965) adlı eserinde Türk dillerine "Çuvaş-Türk dilleri" adını vermekte ve bu dillerin tarihî dallanışını şöyle bir şema ile göstermektedir:

İlk Türkçe					
Ana Çuvaşça	Ana Türkçe				
Çuvaşça	Modern Türk Dilleri				
	I	II	III	IV	V

Bir *r*, *l* dili olan Çuvaşçayı bir yana ayırdıktan sonra geri kalan *z*, *ʃ* dillerini Poppe şöyle tasnif etmiştir:

- I. Yakutça (*atah*, *tta*, -i)
- II. Tuva-Hakas (*adaḱ/azaḱ*, *taḡ*, -iḡ)
- III. Kıpçak (*ayak*, *taw/tu*, -i)
- IV. Çağatay (*ayak*, *taḡ*, -iḱ)
- V. Türkmen (*ayak*, *daḡ*, -i)

Poppe, ayrıca, Kıpçak grubunu Pritsak'ın tavsiyelerini dikkate alarak, dört alt bölüme ayırmıştır:

1. Karay, Karaçay-Balkar ve Kumuk (*aḡ* > *aw*);
2. Tatarca ve Başkırtça (*aḡ* > *aw*, *o* > *u*, *ö* > *ü*, *u* > *ö*, *ü* > *ö*, *i* > *ě* ve *e* > *i*).
3. Nogay, Kazak, Karakalpak (*ç* > *ʃ*, *ʃ* > *s* ve ek başındaki *l* ünsüzünün benzeşme sonucu, *n/d/t* olarak belirmesi);
4. Kırgızca ve Altayca (ikincil uzun ünlüler, dudak çekimi ve *-ma* olumsuzluk ekinin başındaki *m* ünsüzünün *p/b'*ye değişmesi).

Poppe'nin bu tasnifi, görüldüğü gibi, Samoyloviç ve Ramstedt tasnifleri esasına dayanmaktadır. Bu tasnif şöyle eleştirilebilir:

1. Bir *adaḱ* dili olan Tuvaca ile bir *azaḱ* dili olan Hakasçanın aynı gruba sokulması yanlıştır.
2. Kıpçak grubunun özellikleri arasındaki *taw/tu* ölçütü eksik ve yanıltıcıdır; çünkü *aḡ* ses grubu ölçüt olarak alınınca farklı bütün gelişmeler (*taw*, *tō*, *tū*) dikkate alınmalı ve bu grup üçe ayrılmalıdır.
3. Tasnifte Sarı Uygurcaya ve Salarcaya yer verilmemiştir.

DOERFER'İN TASNİFİ

1968 Mart ve Nisan aylarında İran'da konuşulmakta olan Halaççayı keşfeden Gerhard Doerfer bu lehçenin arkaik bir Türk dili olduğunu ispatlamış ve *Khalaj Materials* (Bloomington 1971) adlı kitabında bir *d* (*adaḱ*) dili olan Halaççanın başka ayırıcı özellikleri nedeniyle Tuvaca ile bir gru-

ba giremeyeceğini belirterek onun başlı başına bir grup oluşturduğunu ileri sürmüştür. Sonuç olarak, Doerfer, şöyle bir tasnif önermiştir:

1. Çuvaş veya Bolgar Grubu
2. Güney-Batı veya Oğuz Grubu
3. Kuzey-Batı veya Kıpçak Grubu
4. Güney-Doğu veya Uygur Grubu
5. Kuzey veya Güney Sibiryası Grubu
6. Yakutça
7. Halaçça (s. 175 ve 181)

Doerfer'in Halaççanın başlı başına bir grup olduğu yolundaki görüşüne katıyoruz. Çünkü bu dilde Ana Altayca söz başı *p*-sesinin *h* olarak korunması, *-ig* ses grubunun *-uh* biçiminde gelişmesi (*sārīg* > *sārūh*, *āçig* > *hāçuh* vb.), Eski Türkçe *n* (ñ) foneminin *n*'ye değişmesi *kon* > *Gu'n*, *kañak* "kaymak" > *kā'nak*) gibi başka ayırıcı özellikler de vardır.

Azerî dilcilerinden Ferhad Zeynalov Bakû'da yayımlanan *Dil vâ Âdâbiyyat* dergisinin 1972 yılına ait 3. sayısında çıkan "Türk dillerinin tasnifi ve 'Halac dili grubu' mäsälâsi" başlıklı makalesinde (38-47) Doerfer'in görüşüne karşı çıkmakta ve Halaççanın "Azerbaycan dili"nin bir lehçesi olduğunu ileri sürmektedir. Zeynalov'un bu itirazları ve Halaççanın Azerî Türkçesinin bir lehçesi olduğu yolundaki görüşü kabul edilemez. Çünkü:

1. Halaçça ve Azerî Türkçesinde *hür-*, *him*, *hürk-* gibi bazı kelimelerin başındaki *h*-sesi (s. 43, 44) türeme olmayıp aslıdır;

2. Eski Türkçe *adağ*'taki *ä* foneminin bazı Azerî diyalektlerinde de bulunduğu yolundaki iddia doğru olamaz; Zeynalov'un *adak* "ayak" sandığı Ağdam, Daşkesen, Fuzulî ve Borçalı rayonları ağızlarındaki *adağ/adağ* kelimesi (s. 44, 45) "ayak" değil, "adım" anlamındadır: *Uşak adağ ater* (Borçalı rayonu, Sabirkend), *Näväm yavaş-yavaş adağley* (Daşkesen), *Sadığ adağlür* (Fuzulî).

3. Halaççada korunan eski geniş zaman eki *-yur'*un Azerî diyalektlerinde de bulunduğu görüşü (s. 46) yanlıştır. Azerî diyalektlerindeki ek eski *-yorur'*un kalıntısıdır.

* *
*

Modern Türk dil ve lehçelerinin bugüne kadar yapılmış tasnif denemeleri, işte, bunlardır. Bu tasnif denemelerinin eleştirilerini ait oldukları yerlerde yaptığımız için burada, genel nitelikte de olsa, tekrarlamağa gerek duymuyor ve hemen kendi tasnifimize geçmek istiyoruz.

Modern Türk dil ve lehçelerinin tasnifinde şu fonetik ölçütler kullanılmalıdır:

1. r//z ve l//ş ses denklikleri;
2. Söz başındaki *h*- foneminin durumu;
3. Söz içi ve sonundaki /d/ foneminin durumu;
4. Çok heceli sözlerin sonundaki *-iğ/-ig* ses gruplarının durumu;
5. Tek heceli sözlerin sonundaki *ağ* ses grubunun durumu;
6. Söz başındaki *t*- foneminin durumu.

Bu fonetik ölçütlerden birincisini kullanarak Türk dili ve lehçelerini eşit olmayan iki gruba ayırabiliriz: I. Çuvaşça (*z*'ye karşı *ɾ*, *ʃ*' ye karşı *l* veya *ʃ* bulunduran dil), II. Öbür Türk dil ve lehçeleri (*z* ve *ʃ* dilleri).

Çuvaşçayı bu şekilde ayırdıktan sonra 2. gruptaki Türk dil ve lehçelerini tasnif için kullanılacak ilk ölçüt söz başındaki /h/ sesinin durumudur. Bu ses bugün sistemli olarak yalnız Halaççada korunduğuna göre *z* ve *ʃ* grubuna giren dil ve lehçeler yine eşit olmayan iki gruba ayrılır: II. Halaçça (*h*- fonemini koruyan Türk dili), III. Öbür Türk dil ve lehçeleri (ϕ -)

Çuvaşça ve Halaçça dışındaki Türk dil ve lehçelerini tasnif etmek için başvurulacak ilk ölçüt söz içi ve sonundaki /d/ foneminin durumudur. Geri kalan Türk dil ve lehçelerinde /d/ fonemi /d/, /t/, /z/ ve /y/ olarak dört farklı gelişme gösterdiğine göre bu dil ve lehçeleri şöyle tasnif edebiliriz: 1. /t/ veya *atağ* grubu; 2. /d/ veya *adağ* grubu; 3. /z/ veya *azağ* grubu 4. /y/ veya *ayağ* grubu.

Böylece, daha önce ayrılmış olan iki gruba ek olarak /t/, /d/ ve /z/ grupları da ayrılmış ve geriye yalnızca /y/ veya *ayağ* dilleri kalmıştır.

/y/ veya *ayağ* dil ve lehçelerini tasnif etmek için en elverişli ölçüt çok heceli sözlerin sonundaki *-iğ/-ig* ses gruplarının durumudur. Bu ölçütü uyguluyarak *ayağ* dil ve lehçelerini şu beş gruba ayırabiliriz: 1. *-iğ* grubu, 2. *-u* grubu, 3. *-ū* grubu, 4. *-ığ* grubu, 5. *-ı* grubu.

Sonuncu grupta kalan Türk dil ve diyalektleri de /ağ/ ses grubunun durumuna göre iki altgruba ayrılır: 1. *aw-* grubu (Kıpçak grubu Türk dil ve diyalektleri: Tatarca, Başkurtça, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçayca-Balkarca, Karayca, Kırım Tatarcası), 2. *ağ-* grubu (Salarca; Oğuz grubu Türk dil ve diyalektleri).

İkinci gruba giren Türk dil ve diyalektleri de söz başındaki /t/ foneminin durumuna göre iki altgruba ayrılır: 1. *t-* grubu (Salarca), 2. *d-* grubu (Oğuz grubu).

Böylece 12 gruba ayrılan Türk dil ve diyalektleri şöyle bir tablo ile gösterilebilir:

Özel-likler	Diller												
1	r,l	z, ş											
2	Ø-	h-	Ø-										
3	r	d	t	d	z	y							
4	-i	-uḥ	-i	-ıĝ			-u	-ü	-ıq	-ı			
5	u/iv	ağ	ıa	ağ			ü	ö	ağ	aw	ağ		
6	t-			d-	t-							d-	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	

I. *r-l* grubu: Çuvaşça.

II. *hadaq* grubu: Halaçça.

III. *ataḥ* grubu: Yakutça.

IV. *adaq* grubu: Tuvaca (Karagas diyalekti ile birlikte).

V. *azaq* grubu: Hakasça; Orta Çulım, Mrass, Taştıp, Matur ve Yukarı Tom diyalektleri; Sarı Uygurca.

VI. *taĝhĝ* grubu: Kuzey Altay diyalektleri (Tuba, Kumandü, Çalkandü, Aşağı Çulım, Kondon, Aşağı Tom).

VII. *tülu* grubu: Altayca (Güney diyalektleri: Asıl Altay, Telengit, Teleüt).

VIII. *tölü* grubu: Kırgızca.

IX. *tağh* grubu: Özbekçe, Yeni Uygurca.

X. *tawh* grubu: Tatarca, Başkurtça, Kazakça (Karakalpakça ile birlikte), Nogayca, Kumukça, Karaçayca-Balkarca, Karayca, Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası.

XI. *tağh* grubu: Salarca.

XII. *dağh* grubu: Türkmence, Horasani, Özbekçenin Harezmi-Oğuz diyalektleri Azeri (Kaşgay-Aynallu, Kerkük, Erbil diyalektleri ile birlikte), Türkçe (Gagauzca ile birlikte).

Tasnif sonucu ortaya çıkan on iki dil grubu incelendiğinde V., IX., X. ve XII. gruplarda birden fazla dil ve diyalekt bulunduğu görülür. Bu gruplara giren türlü dil ve diyalektler de başka fonetik ölçütlerle birbirlerinden ayrılabilirler. Şimdi, her dil grubu için ayırdedici fonetik ölçütler kullanarak bunları daha küçük alt gruplara veya bağımsız dil ve diyalektlere ayıralım.

V. Grup (z- veya *azaq* grubu)

Bu gruba giren dil ve diyalektler söz başındaki /y/ sesinin durumu ile söz içindeki /ş/ sesinin durumuna bakılarak birbirinden ayırt edilebilir. /y/ ile başlayan ve içinde /ş/ sesi bulunan *yasıl* kelimesini kullanarak z- veya *azaq* grubunu üç alt gruba ayırabiliriz:

1. *çazıl* alt grubu (Hakas yazı dili);
2. *çajıl* alt grubu (Orta Çulım diyalekti ile Şorcanın Mrass ve Yukarı Tom diyalektleri);
3. *yasıl* alt grubu (Sarı Uygur diyalekti).

IX. *tağh* veya Çağatay grubu

Bu gruba giren Özbekçe ile Yeni Uygurca bazı önemli farklarla birbirinden ayrılır. Bu farkların başında ilk hecedeki /a/ ünlüsünün durumu ile gerileyici ünlü benzeşmesi (*Umlaut*) olayının bulunup bulunmaması gelir. Örnek kelime olarak Eski Türkçe *agız* ve *aşuq* "aşık kemîği" kelimeleri

alınırsa Özbekçe ile Yeni Uygurca şu özellikleri ile birbirlerinden ayrılırlar:

1. Özbekçe: *âğiz, âşiq* (yuvarlaklaşmış *a* ile);
2. Yeni Uygurca: *eğiz, oşuq* (gerileyici ünlü benzeşmesi veya *Umlaut* ile).

X. *tawh* veya Kıpçak grubu

Kıpçak grubuna giren dil ve diyalektleri tasnif etmek için Genel Türkçe /o/ ve /ş/ seslerinin durumu ölçüt olarak kullanılabilir. Bu iki fonemi içinde bulunduran *qoş-* “katmak, ilâve etmek, katmak” fiilini örnek olarak seçersek Kıpçak grubunu şu üç altgruba ayırabiliriz:

1. *quş-* alt grubu: Tatarca ve Başkurtça;
2. *qos-* alt grubu: Kazakça, Karakalpakça, Nogayca; Karaycanın Haliç diyalekti;
3. *qoş-* alt grubu: Kumukça, Karaçayca-Balkarca, Karaycanın Trakay diyalekti, Barbara Tatarcası, Kırım Tatarcası.

Birinci alt gruba giren Tatarca ile Başkurtça bazı önemli farklarla birbirlerinden ayrılır:

1. Söz ve ek başındaki /s/ fonemi Tatarcada korunduğu halde Başkurtçada /h/ye değişir: Tat. *sarı* ~ Bşk. *harı* “sarı”, Tat. *song* ~ Bşk. *hung* “son”, Tat. *bulsa* ~ Bşk. *bulha* “olsa”, vb.
2. /ç/ fonemi Tatarcada korunduğu halde Başkurtçada /s/ye dönüşmüştür. Tat. *çap-* ~ Bşk. *sap-* “koşmak”, Tat. *çalğı* ~ Bşk. *salğı* “orak”, Tat. *öçin* ~ Bşk. *ösön* “için”, vb.
3. Söz içi ve söz sonu /z/ fonemi Tatarcada korunduğu halde Başkurtçada ötümlü dişlerarası sızıcı /ð/ye değişmiştir;
4. Söz içi ve söz sonu /s/ fonemi Tatarcada korunduğu halde Başkurtçada ötümsüz dişlerarası sızıcı /θ/ fonemine değişmiştir;
5. Başkurtçada Tatarcada bulunmayan dudak çekimi (*labial attraction*) vardır: Tat. *yoldız* ~ Bşk. *yondoð* ~ “yıldız”, Tat. *yöriy* ~ Bşk. *yöröy* “yürüyor”, vb.

İkinci *qos-* alt grubu söz başındaki /y/ foneminin durumuna göre ikiye ayrılır:

1. *cıl* alt grubu (Kazakça, Karakalpakça);
2. *yıl* alt grubu (Nogayca; Karaimcenin Haliç diyalekti).

İkinci gruptaki (*qos-* alt grubundaki) Karakalpakça Kazakçaya çok yakındır. Başlıca farklar *-lar* çokluk ekinin başındaki /l/ foneminin Kazakçada /t/ ve /d/ye değişmesi, Karakalpakçada ise korunması (Kzk. *tastar* “taşlar”, Kklp. *taslar*; Kzk. *kızdar*, Kklp. *kızlar*) ve söz başındaki /k/ foneminin Karakalpakçada bazı kelimelerde ötümlüleşmesidir (Kzk. *kez-*, Kklp. *gez-*, Kzk. *küres-*, Kklp. *güres-* “savaşmak”, vb.). Bunlar ve bunlara benzer diğer birtakım farklar bir dilin diyalektleri arasında bulunan farklar gibidir. Bu sebeple Karakalpakçayı Kazakçanın bir diyalekti saymak daha doğru olur.

Nogayca, Kazakça ile Karakalpakçadan daha önemli sayılabilecek farklarla ayrılır. Bu farkların başlıcaları şunlardır:

1. Kzk. *j-* = Nog. *y-*: Kzk. *jol* (Kklp. *col*) Nog. *yol*, Kzk. *jas* (Kklp. *cas*) Nog. *yas* “genç” Kzk. *jasıl* (Kklp. *casıl*) Nog. *yasıl* “yeşil”, vb.

2. Kzk. *-atın/-etin* (sıfat-fiil) = Nog. *-atağan/-etağan* (Kzk. *keletin*, Nog. *keletağan* “gelen”);

3. Kesin gelecek zaman Kazakçada *-maq/-mek* veya *-maqşı/-mekşi* ile kurulduğu halde Nogaycada *-ayak/-eyek* eki ile kurulur.

Karaycanın (Karayimcenin) Haliç diyalekti de *ş>s* özelliği bakımından aynı alt gruba (*qos-* alt grubuna) girer: *bas* “baş” (Trak. *bas*), *tas* “taş” (Trak. *taş*), *kisi* “kişi” (Trak. *kişi*), *urus* “savaş” (Trak. *urus*) vb.

Haliç diyalekti ile Trakay diyalekti arasındaki öbür farkların başlıcalarını şunlardır:

1) /ö/ ünlüsü Trakay diyalektinde korunduğu halde Haliç diyalektinde /e/ye değişir: Trak. *öp-* ~ Hal. *ep-* “öpmek”, Trak. *öpk’a* ~ Hal. *epke* “ak ciğer”, Trak. *ökt’am* ~ Hal. *ektem* “magrur”, Trak. *söndür-* ~ Hal. *sen-dir-* “söndürmek” vb.;

2) /ü/ ünlüsü Trakay diyalektinde korunduğu halde Haliç diyalektinde /i/ye değişir: Trak. *ülüş* ~ Hal. *ilüs* “pay, hisse”, Trak. *kül-* ~ Hal. *kil-gülmek*, Trak. *uç* ~ Hal. *its* “3” vb.

3) /ç/ ünsüzü Trakay diyalektinde korunduğu halde Haliç diyalektinde /ts/ye değişir: Trak. *çaç* ~ Hal. *tsats* “saç”, Trak. *açı* ~ Hal. *atsı* “acı”, Trak. *biyanç* ~ Hal. *biyents* “sevinç”, Trak. *üç* ~ Hal. *its* “3” vb.

4) Söz içindeki *-ll-* ünsüz çifti Haliç diyalektinde korunduğu halde Trakay diyalektinde /ñl/ye değişir: Hal. *elli* ~ Trak. *eñli* “50”, Hal. *ullu* ~ Trak. *unlu* “ulu”, Hal *yeller* ~ Trak. *yeñlar* “rüzgârlar” vb.

Kıpçak grubunun sonuncu alt grubu olan *qos-* alt grubu da söz başındaki /b/ foneminin durumuna göre iki alt bölüme ayrılabilir:

1. *per-* “vermek” alt bölümü (Baraba Tatarcası);

2. *ber-* alt bölümü: Kumukça, Karaçayca-Balkarca, Karaycamn Trakay diyalekti, Kırım Tatarcası.

İkinci alt bölüme giren dil ve diyalektler söz başındaki /y/ foneminin durumuna göre ikiye ayrılabilir:

1. *col* “yol” grubu: Karaçayca-Balkarca, Kırım Tatarcası (Kuzey diyalekti);

2. *yol* grubu.

İkinci *yol* grubuna giren lehçeler de söz başındaki /k/ ünsüzünün durumuna göre iki kısma ayrılır:

1. *kel-* grubu: Özbekçenin Harezmi-Kıpçak diyalektleri, Karaycanın Trakay diyalekti, Kırım Tatarcası (Güney diyalekti);

2. *gel-* grubu: Kumukça veya Kumuk yazı dili.

XII. *dağh* veya Oğuz grubu

Türk dillerinin bu sonuncu grubuna giren dil ve diyalektler söz başındaki ötümsüz patlayıcı /q/ ünsüzü ile aslî uzun ünlülerin durumu ölçüt olarak alınmak suretiyle daha küçük alt gruplara ayrılabilir. Örnek kelime olarak Ana Türkçe *qâl-* “kalmak” fiili alınırsa *dağh* veya Oğuz grubu şu dört alt gruba ayrılır:

1. *qâl-* alt grubu: Özbekçenin Harezmi Oğuz diyalektleri.

2. *ğâl-* alt grubu: Türkmence veya Türkmen yazı dili, Truhmen diyalekti, Horasani veya Horasan Türkmencesi.

3. *ğal-* alt grubu: Azeri Türkçesi veya Azeri dili, Kaşkay ve Eynallu diyalektleri, Tebriz diyalekti, Doğu Anadolu diyalektleri.

4. *kal-* alt grubu: Türkçe veya Türkiye Türkçesi, Gagauzca veya Gagauz yazı dili.

TÜRK DİL VE DİYALEKTLERİNİN ALT GRUP VE ALT BÖLÜMLERLE TASNİFİ

- I. *r/l* grubu: Çuvaşça (Yazı dili)
 II. *hadaq* grubu: Halaçça
 III. *atah* grubu: Yakutça (yazı dili)
 IV. *adaq* grubu: Tuvaca (Karagas diyalekti ile beraber; yazı dili)
 V. *azaq* grubu:
 1. *çazıl* alt grubu: Hakasça (yazı dili)
 2. *çajıl* alt grubu: Orta Çulım, Mrass, Taştıp, Matur ve Yukarı Tom diyalektleri
 3. *yasıl* alt grubu: Sarı Uygurca
 VI. *tağhğ* grubu: Kuzey Altay diyalektleri, Aşağı Çulım, Kondom, Aşağı Tom
 VII. *tulu* grubu: Altayca (Güney diyalektleri; yazı dili)
 VIII. *tölü* grubu: Kırgızca (yazı dili)
 IX. *tağhğ* grubu:
 1. *âğiz* alt grubu: Özbekçe (Yazı dili)
 2. *eğiz* alt grubu: Yeni Uygurca (yazı dili)
 X. *tawh* grubu:
 1. *kuş-* alt grubu:
 a. *süz* alt bölümü: Tatarca (yazı dili)
 b. *hüz* alt bölümü: Başkırtça (yazı dili)
 2. *kos-* alt grubu:
 a. *ji/* alt bölümü: Kazakça (yazı dili)
 b. *cıl* alt bölümü: Karakalpakça (yazı dili; fakat Kazakçanın diyalekti)

c. *yıl* alt bölümü:

- i. *üş* alt bölümü: Nogayca (yazı dili)
- ii. *its* alt bölümü: Krayimcenin Haliç diyalekti

3. *koş*- alt grubu:

- a. *per*- bölümü: Baraba Tatarcası
- b. *ber*- bölümü:

1. *col* alt bölümü: Karaçay-Balkar (yazı dili), Kırım Tatarcası (Kuzey diyalekti)
2. *yol* alt bölümü:

a. *kel*- bölümçüğü:

1. *tokuz* alt bölümçüğü: Özbekçenin Harezmi-Kıpçak diyalektleri
2. *toğuz* alt bölümçüğü: Karayimce (Trakay diyalekti)
3. *doğuz* alt bölümçüğü: Kırım Tatarcası (Güney diyalekti, yazı dili).

b. *gel*- bölümçüğü: Kumukça (yazı dili)

XI. *tağlı* grubu: Salar diyalekti.

XII. *dağlı* grubu:

1. *kâl*- alt grubu: Özbekçenin Harezmi-Oğuz diyalektleri
2. *gâl*- alt grubu: Türkmence (yazı dili)
3. *gal*- alt grubu: Azeri Türkçesi veya Azerbaycanı (yazı dili)
4. *kal*- alt grubu:
 - a. *ev* bölümü: Türkçe veya Türkiye Türkçesi (yazı dili)
 - b. *yev* bölümü: Gagauzca (yazı dili)